

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ
PHILOLOGY
ФИЛОЛОГИЯ

ՌՈՒԶԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ*

DOI:10.57155/OZYS3316

ԺԳ ԴԱՐՈՒՄ ԸՆԴՈՐԻՆԱԿՎԱԾ
«ԲԱՆՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԳՅ»-Ի ԶՈՐՍ ՏԱՐԲԵՐ ԲՆԱԳԻՐ

Բանալի բառեր՝ Հույն, փիլիսոփա, ժողովածու, ասույթ, Ստոբեոս, խրատ, Հերմես Եռամեծ, Դավիթ Անհաղթ, աստվածաբանություն, Սեկունդոս Լոակյաց:

Հայերեն ձեռագիր ժողովածուներում ընդգրկված «Բանք իմաստասիրաց», «Բանք իմաստնոց» եւ համանման այլ խորագրեր կրող բնագրերի ուսումնասիրության մեջ զբաղվել են հայագետներ է. Տեղան, Յ. Տաշեան, Ք. Տեր-Դավթյանը եւ ուրիշներ: Բնագիրն առաջին անգամ հրատարակվել է 1853 թ. Վենետիկում լույս տեսած «Սոփերք հայկական»-ի առաջին հատորում¹: Ինչպես նշվում է առաջաբանում, Մխիթարյան հայրերն այն կազմել են, օգտվելով հայերեն հինգ եւ ավելի ձեռագրերից: «Ջնախնի Իմաստասիրացն բանս, զորս իբր երախայրիս Հայկական Սոփերաց՝ ընծայեմք՝ ի վայելս մերոյ ժողովրդեան, հաւաքեալ ամփոփեցաք՝ ի հինգ եւ ավելի գրչագիր մատենից, յորս ցրիւ սփռեալք էին»²: Այդ ձեռագրերի գրչության վայրի ու ժամանակի մասին նրանք որեւէ տեղեկություն չեն հաղորդում, իսկ բնագրի աղբյուրին անդրադառնում են հրատարակությանը հաջորդած հոդվածում. «Կ'երեւի թէ Ստոբեոսի գիրքը կամ անոր համառօտ քաղուածը մեր երանաշնորհ Թարգմանիչ նախնեաց ձեռքն ալ անցեր է, երբ որ ուսումնատենչ փափաքանօք լցուած՝ ամէն պիտանի եւ օգտակար գրոց թարգմանութեան ետեւէ կ'ըլլային քաղքէ քաղաք ճանապարհորդելով եւ շատ գրատուններ աչքէ անցընելով»³:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ք.գ.ք., rouzanpoghosian@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ մարտի 24, 2023, գրախոսելու օրը՝ մայիսի 31, 2023:

¹ Սոփերք հայկական, Վենետիկ, 1853, հ. Ա, էջ 9-59:

² Նույն տեղում, էջ 8:

³ «Սոփերք հայկական», Բաղմավէտ, 1853, էջ 252:

Ե դարում Մակեդոնիայի Ստոբի քաղաքում Յոհան Ստոբեոսի կազմած հույն փիլիսոփաների, գրողների, իմաստունների ասույթների ամբողջական տարբերակը կոչվել է «Չորս գիրք քաղվածքների, ասույթների ու խրատների» (Εκλογῶν, ἀποφθεγμαῶν, ὑποθηκῶν βιβλία τέσσαρα), որտեղ մեջբերված են հարյուրավոր մտքեր Եվրիպիդեսից, Սոֆոկլեսից, Մենանդրոսից եւ այլ հեղինակներից: Ինչպես վկայում է բյուզանդացի եկեղեցական, պետական գործիչ, աստվածաբան, Կ. Պոլսի պատրիարք Փոտի գրադարանում պահվող գրույթյունը, Ստոբեոսն այդ ասույթները ժողովել է իր որդի Սեպտիմիոսին կրթելու համար⁴:

Հույն փիլիսոփաների կամ նրանց վերագրվող ասույթները հայ մատենագրույթյուն են ներթափանցել Զ-ի դարերում: Ասպարեզ է եկել «Բանք իմաստասիրաց պիտանի ամենայն մարդոյ» բնագիրը, որը հայերեն ձեռագրերում հանդիպում է նաեւ «Բանք իմաստնոց», «Բանք եւ խրատ իմաստնոց», «Ի բանից իմաստասիրաց», «Բանք խրատականք ասացեալ իմաստնոց» եւ այլ վերնագրերով: Դրանցում ընդգրկված ասույթները քաղված են տարբեր ժողովածուներից ու խմբավորված են առանձին խորագրերի ներքո՝ «Իմաստութիւն», «Ուսումն», «Բարեկամութիւն», «Իշխանութիւն եւ իշխանք», «Արծաթսիրութիւն» եւ այլն: Դրանք այնքան սիրված ու գնահատված են եղել միջնադարյան Հայաստանում, որ ընդգրկվել են նաեւ քարոզգրքերում, փիլիսոփայական եւ աստվածաբանական ժողովածուներում:

«Բանք իմաստասիրաց»-ով զբաղված հայագետներից միայն էմիլիո Տեզան է հայերեն տպագիր օրինակը համեմատել հունարենի հետ՝ նկատելով բնագրային ու թարգմանական մի շարք աղավաղումներ: Մեզ համար ուսանելի է հատկապես նրա մատնանշած սկզբունքը՝ բնագրի համեմատական քննության համար. «Դեռ շատ ակնկալելիք ունիմք, եւ կատարեալ հաւաքում մը՝ ընտիր ընծայ մը պիտի ըլլայ. հաւաքումն՝ որ յայտնէ թէ իւրաքանչիւր առածք պարունակողը որչափ եւ որպիսիք ին, ի՞նչ իրենց տարբերութիւնք, ո՞ւր գլխաւոր սխալներն, որո՞նք՝ զոր հմուտ ընթերցողն կրնայ ինքիրմէ ուղղել՝ կամ յոյն աղբիւրը գտնելով ու բաղդատելով, իր նախնական ստուգութեան վերածել: Ստուգութիւն կոչածս, ճիշտ բառական թարգմանութիւն ըսել չէ, այլ բառը՝ զոր թարգմանիչն ուզած է գտնել, որովհետեւ յաճախ մերթ սուր, մերթ խորունկ եւ մերթ ալ իրարու հետ կապակցութիւն չունեցող խօսից մէջ, զարմանք չէ որ բուն իմաստը ճշգրիտ ըմբռնած չլլայ»⁵: Իտալացի հայագետ իրավացիորեն պնդում է, որ ամենից առաջ անհրաժեշտ է ձեռքի տակ ունենալ այն բնագիրը, որից օգտվել

⁴ Charles Peter Mason, "Stobaeus", in William Smith, Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Volume 3, 1870, pp. 914–5 (Photius, Bibliotheca, 112a.14-17).

⁵ Է. Տեզա, «Հելլեն իմաստասիրաց հատըմտիւր խրատք քարգմանեալք ի հայ», Բազմավէպ, 1894, էջ 73:

են մեր գրիչները. «Եթէ ի հնուց եղած ու հայու մը ձեռքով հաւաքմունք մը ձեռուրնիս հասած ըլլար, փափաքելի էր փոխանակ ամէն մէկ իմաստուն վճռոց աղբիւրը եւ անոնց հաւաքման սկզբնաւորութիւնը փնտռելու, գտնել յոյն գիրքը մը զոր թարգմանիչն աչքին առջեւ ունեցած ըլլայ: Իսկ հոս նոր հաւաքչաց ձեռք կայ, գիտուն հրատարակիչը՝ որ ընտրութիւն կ'ընեն ու քանի մը գլխոյ կը վերածեն հելլեն, ու երբեմն նաեւ քրիստոնէական, իմաստասիրութեան վարդապետութիւններն»⁶:

Ինչ վերաբերում է բնագրի սկզբնաղբյուրին, նա մի կողմից հավանական է համարում, որ այն կազմվել է Ստոբեոսի գրքից ծաղկաքաղ անելով, մյուս կողմից կարծում է, որ այդպիսի պնդում հնարավոր չէ անել, քանի որ հունարեն բնագրում ասույթները թեպետ ներկայացված են թեմատիկ սկզբունքով, սակայն բաժանված չեն գլուխներով՝ ինչպես հայերեն տպագիր օրինակում: Նա նաեւ նշում է, թե յուրաքանչյուր թեմայի վերաբերյալ քանի ասույթ կա Ստոբեոսի գրքում, քանիսը՝ հայերեն տպագիր օրինակում, ցույց տալով դրանց թվաքանակի ականառու տարբերությունը: Տեղայի հոգվածի վերջին էջում խմբագիրը տեղեկացնում է, որ առաջիկայում կտպագրվի նրա ավարտուն աշխատանքը, սակայն ամսագրի հաջորդ համարներում դրա բացակայությունը վկայում է այն մասին, որ Տեղան ավարտին չի հասցրել իր գործը⁷:

3. Տաշյանն այս բնագրին հակիրճ անդրադարձել է Խիկար իմաստունին նվիրված իր հայտնի ուսումնասիրության մեջ, ընդգծելով, որ թեպետ Խիկարի եթովպերեն բնագիրը չի պահպանվել, սակայն «Բանք իմաստասիրաց»-ի եթովպերեն խմբագրության մեջ գտնվել են Խիկար (*Hêkâr*) իմաստունի տասնհինգ խրատները, որոնք առկա են նաեւ արաբերենում. «Կորնիլ գիտնականը, յիշեալ «Բանք իմաստասիրաց» գործոյն հրատարակիչը, հրատարակած, թարգմանած եւ արաբերէնի հետ համեմատած է նաեւ Խիկարայ այս առածքն»⁸: Այս թեմայի մասին Տաշյանը խոսում է նաեւ Սեկունդոս իմաստասերին նվիրված իր աշխատության մեջ. «Այդ «Բանք իմաստասիրաց» ժողովածոյն շատ ալլակերպութիւններ կրած է դժբախտաբար, բայց էական մասն շատ հին է եւ արդէն է դարուն առհասարակ ծանոթ եղած կ'երեւայ: Սեկունդոսի անվամբ քանի մ'ասացուածներ կան այս հաւաքման մէջ, ոմանք գործ չունին մեր Լուսկացին հետ,

⁶ Նույն տեղում, էջ 73:

⁷ Է. Տեղա, «Հելլեն իմաստասիրաց հատընտիր ...», էջ 133:

⁸ 3. Տաշեան, Մատենագրական մանր ուսումնասիրությունը, Վիեննա, 1895, մասն երկրորդ, է-ժ, էջ 25:

այլք անկէ առնուած են»⁹: Նա մեջբերում է Սեկունդոսին¹⁰ վերագրվող մի շարք ասույթներ, ինչպես՝ «Սեկունդոսի տեսեալ զոմն զի առ վտանգի մահ կոչէր անձին, ասէ. Ով դու. ընդէ՞ր կոչես զայն, որ թէպէտ ոչ կոչես՝ ինքնակոչ գայ», «Սեկունդոս զմահն քուն ասաց եւ երկիւղ մեծատանց եւ իղձք աղքատաց»¹¹, «Սեկունդոսի հարցանելն, թէ զի՞նչ է Կին, ասէ, ընտանի գազան, մարդոյ կուրու-թիւն, տանն մրրիկ, անպարտիս տուգանք, կենաց թշնամի, աթոռակից վիշտ»¹², որոնցից միայն վերջինն է հանդիպում ԺԳ դարի չորս ձեռագրերում, որոնց համեմատական քննությունը կներկայացնենք սույն հոդվածում:

Քնարիկ Տեր-Դավթյանն առանձնակի կարեւորություն է տվել հայ միջնադարյան մտքի պատմության մեջ ասույթների ժողովածուների նշանակալից դերին եւ դրանց թարգմանական հարցերին. ««Բանքը» լայն տարածում է գտել հայ միջնադարյան գրականության մեջ: Նրանում ամփոփված իմաստասերների ասույթներով, թեւավոր խոսքերով դարեր շարունակ սնվել են մեր բարոյախրատական եւ կրթական ձեռնարկները, քարոզգրքերը եւ այլ ժողովածուները՝ հարստացնելով եւ ավելի պատկերավոր դարձնելով հայոց լեզուն: Այն պահպանվել է ԺԳ-ԺԶ եւ ավելի ուշ դարերի շուրջ հարյուր գրչագրերով»¹³: Քնարիկ Տեր-Դավթյանը կազմել է Ժէ դ. հայ մատենագիր Զաքարիա Բեռնատովիչի

⁹ **Յ. Տաշեան**, *Մատենագրական մանր ուսումնասիրություններ*, Վիեննա, 1895, մասն առաջին, Ա.-Զ, էջ 210-211:

¹⁰ Ք.Ն. Ք դարում ապրած կիմիկյան եւ նոր պոպագոռական փիլիսոփա Սեկունդոս լուսկյաց: Պանպանվել են նրա անանուն կենսագրությունը և ասույթները՝ *Secundus the silent philosopher*, ed. **B. E. Perry** (American Philological Association Philological Monographs 22), Ithaca, New York: American Philological Association, 1964], pp. 68–78: “Vita Secundi,” pp. 78–90: “Sententiae.”

¹¹ Հմմտ. նույն տեղում, 20.1-2. Τί ἐστι θάνατος; Αἰώνιος ὕπνος... πλουσίων φόβος, πενήτων ἐπιθυμία – «Ի՞նչ է մահը: Հավերժական քուն... հարուստների սարսափ, աղետների բաղձանք»:

¹² **Յ. Տաշեան**, *Մատենագրական մանր ուսումնասիրություններ*, էջ 210-211: Հմմտ. *Secundus the silent philosopher*, “Sententiae,” 10. Τί ἐστι γυνή; Ἄνδρὸς ἐπιθυμία, συνεστώμενον θηρίον, συνεγειρομένη μέριμνα, συμπλεκομένη ἀσέλγεια, συγκοιτωμένη λέαινα, ἱματισμένη ἔχιδνα, αὐθαίρετος μάχη, συγκοιτωμένη ἀκρασία, καθημερινὴ ζημία, οἰκίας χειμὼν, ἀμεριμνίας ἐμπόδιον, ἄνδρὸς ἀκρατοῦς ναυάγιον, μοιχῶν κατασκευή, βίου ἄλωσις, πολυτελὴς πόλεμος, ζῶον πονηρόν, ἱκανὸν φορτίον, ἐννεαπνεύμων ζάλη, ἰοβόλος ἄσπις, ἀνθρωποποιὸν ὑποὐρργμα, ἀναγκαῖον κακόν – «Ի՞նչ է կինը: Այրի ցանկություն, սեղանակից գազան, նորոգված հոգս, խենված սանձառնակություն, անկողնակից էգ առյուծ, հագնված իծ, իմենական ընտրված կոիվ, անկողնակից անզուպվածություն, ամենօրյա պատիժ, տան աղետ, անհոգության արգելի, տկար այրի նավաբեկություն, շնացողների հորինվածք, կյանքի գերություն, թանկարժեք պատերազմ, շար կենդանի, զգալի բեռ, ինը հողմի ուժգնությամբ փոթորիկ, թունաբեր ֆարք, մարդաստեղծ սպասավորություն, անհրաժեշտ շարիք» (թարգմ. Գ.Մ.):

¹³ **Ք. Տեր-Դավթյան**, ««Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուները հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ», էջ միածին, 2003, Ժ-ԺԱ, էջ 93:

Թարգմանած «Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուի բնագիրը, որը, սակայն, որեւէ առնչություն չունի հույն փիլիսոփաների ասույթների հետ, պարունակում է կարճառոտ բարոյախոսական զրույցներ հին աշխարհի փիլիսոփաների, կայսրերի, իշխանների եւ այլոց մասին. «Թարգմանությունը կատարվել է լեհերենից, դրա հիմքում ընկած է լեհ հեղինակ Բենյուշ Բուզնու «Չորս գիրք հակիրճ եւ պերճախոս պատմությունների», որոնք հունարեն կոչվում են Ապոթեգմատա: Այն հրատարակվել է ԺԷ դարի սկզբին եւ լայն ճանաչում գտել»¹⁴:

Նկատի առնելով, որ ուսումնասիրողները հիմնականում ուշադրության են արժանացրել ԺԶ-ԺԷ դդ. ձեռագրերին, մենք կքննենք ամենավաղ՝ ԺԳ դարի շորս ժողովածուներում ընդգրկված բնագրերը, որոնք էականորեն տարբերվում են ոչ միայն վերնագրերով, այլ նաեւ ասույթների թեմատիկ կառուցվածքով ու բովանդակությամբ:

Ա. ՄՄ 6058, ժողովածու, **Ի բանից վարդապետաց եւ իմաստնոց** (103բ-123բ), ԺԳ դ., գրիչ՝ Տղայ Պարոն, գրչության վայր՝ անհայտ:

Բ. ՄՄ 5862, ժողովածու, **Բանք իմաստասիրաց եւ ազտակարք եւ պիտանացուք** (267ա-271ա), ԺԳ դ. (1290 թվականից առաջ), Սյունիք, գրիչ՝ Սարգիս:

Գ. ՄՄ 2273, ժողովածու, **Բանք իմաստասիրաց ամենացոց** (176ա-82բ), 1252 թ., հորանաշատ, գրիչ՝ Գրիգոր քահանա, ստացող՝ Ստեփանոս քահանա:

Դ. ՄՄ 1409, ժողովածու, **Ի բանից իմաստնոց** (344բ-5ա), 1298 թ., Գլաձոր, գրիչ՝ Մկրտիչ Թեղենացի:

Բնագրերի համեմատական աղյուսակը կազմել ենք Տեղայի առաջարկած սկզբունքով, այսինքն՝ ասույթները խմբավորել ենք թեմատիկ հաջորդականությամբ, ըստ տպագիր օրինակի՝ Սոփերքի հետ համընկնող ասույթների թվաքանակի: Առաջին աղյուսակում Սոփերքի թեմատիկ վերնագրերն են՝ ասույթների քանակով, մյուսներում՝ բնագրերի վերնագրերն ու ասույթների քանակը: Քանի որ դրանց վերնագրերը հաճախ չեն համընկնում Սոփերքի հետ, աղյուսակում հատուկ ընդգծված են: **Ա.** եւ **Բ.** բնագրերում առաջին ասույթներից առաջ թեմատիկ վերնագիր չկա, ուստի նշված են միայն Սոփերքի վերնագրերը: **Գ.** եւ **Դ.** բնագրերում ասույթները հաջորդում են միմյանց առանց թեմատիկ վերնագրերի, հետեւաբար ներկայացված են միայն Սոփերքի ենթավերնագրերով:

¹⁴ Բանք իմաստասիրաց, աշխատ. Քնարիկ Տեր-Դավթյանի, Երևան, 2001, էջ 7:

Սովեթ Հայ- կական Բան իմաս- տասիրաց	ՄՄ 6058 Ա. Ի Բանից վարդապետաց և իմաստնոց	ՄՄ 5862 Բ. Բան իմաս- տասիրաց և ազատկար և պիտանացոյ	ՄՄ 2273 Գ. Բան իմաս- տասիրաց աթե- նացոց	ՄՄ 1409 Դ. Ի Բանից իմաստնոց
Ա. Իմաստու- թին (27)	Իմաստութիւն (2) Բարեկամութիւն և բարեկամ (25)	Իշխանութիւն և իշխան (1) Իմաստութիւն (6)	Իմաստութիւն (9)	Իշխանութիւն և իշխան (4)
Բ. Ուսումն (6)	<u>Յաղագս իշխա- նութեան</u> Իշխանութիւն և իշխան (16)	<u>Վասն արիու- թեան</u> Արիութիւն (1) Իմաստութիւն (6)	Բարեկամութիւն և բարեկամ (10)	Իմաստութիւն (1)
Գ. Բարեկա- մութիւն և բարեկամ (26)	<u>Յաղագս երդման</u> (3)	<u>Վասն բարե- կամաց</u> Բարեկամու- թիւն և բարե- կամ (16)	Իշխանութիւն և իշխան (5)	Յաղագս անառակու- թեան (1)
Դ. Իշխանու- թիւն և իշ- խան (17)	<u>Յաղագս խրա- տու և իմաս- տութեան</u> Յաղագս խրա- տուց (9) Ուսումն (5) Իմաստութիւն (7)	<u>Վասն իշխա- նաց</u> Իշխանութիւն և իշխան (1) Բարեկամու- թիւն և բարե- կամ (8)	Յաղագս երդման (1)	Արծաթասի- րութիւն (3)
Ե. Արիութիւն (2)	<u>Յաղագս բարե- բախտից և վա- տաշնորհաց</u> Բաղդ և ան- բաղդութիւն (9) Յաղագս դաս- տիարակութեան որդոց (1)	<u>Վասն երդման</u> (2)	Յաղագս խրա- տուց (3) Ուսումն (5) Իմաստութիւն (4)	Յաղագս ըն- չից (1)

Զ. Յաղագս ընչից (13)	<u>Յաղագս մեղաց և խոստովա- նութեան</u> Յաղագս մեղաց խոստովանու- թեան (4)	<u>Վասն խրատու</u> (6) Ուսումն (5) Իմաստութիւն (6)	Բաղդ եւ ան- բաղդութիւն (1)	Գինի եւ ար- բեցութիւն (1)
Է. Արծաթա- րութիւն (19)	<u>Յաղագս բժշկաց</u> Յաղագս բժշկաց (5)	<u>Վասն բախտի</u> (6)	Յաղագս մեղաց խոստովանու- թեան (4)	
Ը. Յաղագս փառաց (5)	<u>Յաղագս չար կանանց</u> Յաղագս կնոջ չարաբարոյի (5)	<u>Վասն խոստո- վանութեան</u> Յաղագս մե- ղաց խոստո- վանութեան (2)	Յաղագս բժշկաց (2)	
Թ. Յաղագս մանուկն եւ փոխելոյ ի կե- նաց (22)	<u>Յագաղս արի- նաց</u> Յաղագս օրի- նաց (8)	<u>Վասն բժշկաց</u> (1)	Յաղագս անա- ռակութեան (3)	
Ժ. Վասն լա- ւազգացու- թեան (9)	<u>Յաղագս անա- ռակութեան</u> (1)	<u>Վասն չար կա- նանց (3)¹⁵</u> Յաղագս կնոջ չարաբարոյի (3)	Յաղագս ընչից (2) Արծաթասիրու- թիւն (3)	
ԺԱ. Յաղագս լոռութեան (20)	<u>Յաղագս նա- խախնամու- թեան (4)</u>	<u>Վասն արի- նաց (6)</u> Յաղագս անա- ռակութեան (1)	Գինի եւ արբե- ցութիւն (4)	

¹⁵ Վեց ասույթներից երեքը չեն պահպանվել Սոփերքում:

ԺԲ. Բաղդ եւ անբաղդութիւն (9)	<u>Յաղագս փառքամութեան, աղբատութեան եւ արձաթասիրութեան</u> Յաղագս ընչից (13) Արձաթասիրութիւն (19)	<u>Վասն խնամոց</u> Յաղագս նախախնամութեան (3)	Վասն պատուոյ հարց (3)	
ԺԳ. Գինի եւ արբեցութիւն (10)	<u>Յաղագս աղաւթից</u> ¹⁶ (1)	<u>Վասն հարստութեան</u> Յաղագս ընչից (6) Արձաթասիրութիւն (5)	Յաղագս դաստիարակութեան որդւոց (2)	
ԺԴ. Շոգմոզք եւ շոգմոզութիւն (7)	<u>Վասն արբեցութեան</u> Գինի եւ արբեցութիւն (10)	<u>Վասն արբեցութեան</u> Գինի եւ արբեցութիւն (4)	Վասն լաւագութեան (1)	
ԺԵ. Յաղագս պատու հարց (9)	<u>Յաղագս պատուոյ հարց ու որդխիրութեան</u> Յաղագս պատուոյ հարց (8) Յաղագս դաստիարակութեան որդւոց (3) Յաղագս օրինաց (1)	<u>Վասն պատու հարց</u> Յաղագս պատուոյ հարց (7) Յաղագս դաստիարակութեան որդւոց (2)	Յաղագս լուսութեան (13)	
ԺԶ. Յաղագս դաստիարակութեան որդւոց (6)	<u>Յաղագս շոգմոզութեան</u> Շոգմոզք եւ շոգմոզութիւն (7)	<u>Վասն շոգմոզութեան</u> Շոգմոզք եւ շոգմոզութիւն (6)	Յաղագս փառաց (2)	
ԺԷ. Յաղագս օրինաց (8)	<u>Յաղագս քաւատոհմութեան եւ վատագգացութեան</u> Վասն լաւագացութեան (8)	<u>Վասն լաւագացութեան</u> (9)	Յաղագս մահուան եւ փոխելոյ ի կենաց (6) Իմաստութիւն (4)	

¹⁶ Սոփերբում՝ չիֆ:

ԺԸ. Յաղագս անառակութեան (4)	<u>Յաղագս լոութեան աննառելեացն</u> Յաղագս լոութեան (18)	<u>Վասն լոութեան</u> Յաղագս լոութեան ¹⁶	Բարեկամութիւն եւ բարեկամք (1)	
ԺԹ. Յաղագս խրատուց (10)	<u>Վասն հանդերձեալ դատաստանին</u> Յաղագս մեղաց խոստովանութեան (2)	<u>Վասն դատաստանի</u> Յաղագս նախախնամութեան (1)	Յաղագս մահուան (2)	
Ի. Յաղագս բժշկաց (5)	<u>Յաղագս փառաց</u> Յաղագս փառաց (5)	<u>Վասն փառաց</u> Յաղագս փառաց (3)		
ԻԱ. Յաղագս երդման (3)	<u>Յաղագս մահուան</u> ¹⁷ Յաղագս մահուան եւ փոխելոյ ի կենաց (19) Յաղագս դատարարական որդուց (1) Յաղագս խրատուց (1) Շոգմոզք եւ շոգմոզութիւն (1)	<u>Վասն մահուան (1)</u> Յաղագս փառաց (16)		
ԻԲ. Յաղագս մեղաց խոստովանութեան (4)		<u>Վասն իշխանաց</u> Իշխանութիւն եւ իշխանք (3)		
ԻԳ. Յաղագս նախախնամութեան (6)		<u>Յաղագս աստվածութեան</u> ¹⁸ (16)		
ԻԴ. Յաղագս կնոջ շարաքարոյի (28)		<u>Այլ բան</u> (1)		

¹⁷ Մի բանի ասույթ բացակայում են Սոփերքում:

¹⁸ Սոփերքում չի:

Ինչպես նկատելի է, վերոբերյալ չորս բնագրերն ունեն կառուցվածքային եւ բովանդակային ակնհայտ տարբերություններ: Հավելենք միայն, որ Ա. բնագիրը սկսվում է «Յաղագս իմաստութեան եւ պէսպէս խրատու» ենթավերնագրով, որին անմիջապես հաջորդում է հետեւյալ միտքը. «Իմաստութիւն զամենայն խոր բան քննեսցէ եւ մարգարէութիւն ստեպ արասցէ: Զպատգամս անուանի արանց պահեսցէ եւ յառակս արինաց նոցա շրջեսցէ: Սիրտ իւր տացէ կանխեալ առ Տէր եւ առաջի բարձրելոյն բացցէ զբերանն իւր եւ քաւեսցին մեղք նորա: Զբանս անհաս քննեսցէ, եւ զխրատ վարդապետական յայտնեսցէ եւ հանապազ յաւրենս կտակարանացն Տեառն պարծի: Զիմաստութիւն նորա տեսցեն բազումք, եւ յաւիտէնս յաւիտէնից արհնեսցէն զնա, եւ զանուն նորա կէ կամացն: Եթէ կարի սակաւութ Երթաս, ասէն սակաւք են, բայց յաժարք են¹⁹»:

Վերջին նախադասությունը համապատասխանում է Սոփերքի «Իմաստութիւն» վերնագրի 18-րդ ասույթին. «Ղեւոնիդէս²⁰ լակեղեմոնացի քանզի սակաւութ Երթայր ի պատերազմ, ասեն ցնա. Սակաւ են զօրքդ, եւ նա ասէ. Սակաւք են՝ բայց յօժարք են»: Այս բնագիրը, ինչպես նշեցինք, սկսվում է առանց թեմատիկ վերնագրի, առաջին ասույթն է՝ «Մոսոնիս²¹ ասէ. յափշտակեա զբարիոք մեռանելն յորժամ պարտ է, զի մի յետ փոքր ժամանակի զմեռանիլն ընդունիցես, իսկ զբարիոքն՝ ոչ» (Սոփերք, Իմաստութիւն, 19): Ինչպես մյուս երեք բնագրերում, այստեղ եւս կան ասույթներ, որոնք, ի տարբերություն Սոփերքի, վերագրված են մեկ այլ փիլիսոփայի.

Սոփերք (Բարեկամութիւն եւ բարեկամք, 8). «Դեմոսթենէս նախատեալ լինէր՝ յաճախ ընդ շարս շրջելով, ասէ. եւ բժիշկք ընդ ախտաժէտս, այլ ինքեանք ողջ են»:

Բնագիր Ա. «Ռոմիլոս²² քանզի ասեին ցնա թե ընդէ՞ր հանապազ ընդ շարս եւ ընդ անպիտան մարդիկ շրջես, ասէ. եւ բժիշկ հանապազ ընդ հիւանդս եւ ընդ ախտաժէտս, այլ սակայն ինքեանք առողջ են»:

Մենանդրոսի (Սոփերք, Գինի եւ արբեցութիւն, 10) «Ի գինւոջ մի՛ շատախօս լինիցիս, զի ցուցանիցես հրահանգս, քանզի կաղ է զոր խօսիսդ» խրատը վերագրված է Եպիքտատոսին²³: Այս ասույթը բովանդակությամբ մոտ է Խիկար իմաստունի՝ «Որդեակ, յորժամ ըմպես գինի, մի շատախօսիր, զի շատախօսիս՝

¹⁹ ՄՄ 6058, էջ 103:

²⁰ Երեւ հաւյուր սպարապետների զորավար Լեոնիդան է, որը նրանց հետ միասին զոհվեց Ք.ծ.ա. 480 թ. Քերմոպիլեի հակատամարտում՝ դիմակայելով բազում անգամ իրենց գերազանցող պարսից բանակին:

²¹ Ըստ ամենայնի, Ք.ծ.ա.Ա. դարի հռոմեացի հումագիր ստոիկյան փիլիսոփա Գայոս Մուսոնիոս Ռուփոսն է:

²² Հռոմի առասպելական հիմնադիր Հռոմուլոսն է:

²³ Էպիկտետոսը Ք.հ. Ա-Բ դդ. ապրած ստոիկյան փիլիսոփա է:

կռիւ լինի, եւ հետ կռվոյն՝ սպանութիւն» կամ «Որդեակ, եթէ գինի ըմպես, պահեա զլեզու քո ի շատախօսութենէ եւ բարի լինի քեզ, եւ կոչիս իմաստուն» խրատներին: Այդպէս նաեւ Փիլիստոնի միտքը վերագրված է ոմն իմաստասերին, Զենոնին՝ ոմն պատանուն, Կղեստոնին՝ Պլատոնին եւ այլն: Ուշագրավ է, որ թեմատիկ տարբեր վերնագրերի ներքո այստեղ ընդգրկված եվկղիրիսոսի, Զելեկոսի, Ապոլինոսի, Թեոփրատոսի, Իրակլեսի, Սաբուրիսոսի, Դեմոկրիտեսի, Պլատոնի, Ուրիոնի, Հոմերոսի, Մենանդրոսի, Ուրեկիոսի, Դիմոսթենեսի, եղիշայի ասույթները չենք գտնում ինչպէս Սոփերքում, այնպէս էլ մյուս բնագրերում: Որոշ ասույթներ Սոփերքում առկա են համառոտ տարբերակով, ինչպէս օրինակ՝ «Կուտ թագաւոր Ղակեդեմոնացւոցն ասէ ցթրակացիսն որք խրոխտային ՚ի վերայ նորա. եւ իմ տեսեալ է ուղիս հեղեղաց որոտացեալս, այլ առ սուղ ժամանակս» (Իշխանք եւ իշխանութիւն, 17), որի շարունակութիւնը՝ «նմա հարցեալ, թէ ում թողուս զթագաւորութիւն քո, ասէ. կարողին», պահպանվել է Ա., Բ. եւ Գ. բնագրերում: Հետաքրքրական է, որ Ա. բնագրում առկա «Մի՛ երբեք երդնուցուս յաստուած զի ոմանց երեւէսցիս իրաւի երդուալ, իսկ ոմանց վասն ընշասիրութեան» ասույթը հանդիպում է նաեւ Դ. բնագրում, ինչը թույլ է տալիս մտածել, որ վերոնշյալ ձեռագրերի գրիչները գուցե ծաղկաքաղ են արել միեւնույն աղբյուրից: Կանանց մասին Սեկունդոս իմաստասերին վերագրված ասույթի մեկ այլ՝ ավելի երկար տարբերակ գտնում ենք նաեւ այս բնագրում՝ «ՉՍեկունդոս հարցանեն վասն կանանց, թէ զի՞նչ է կին չար, ասէ. առն ընկղմումն, տան մրրիկ, անհոգութեան արգելումն, կենաց կողոպտիչ, համաւրեն տուգանք, հանապազորդ մախանք, բազմադեմ պատերազմ, հացակից գազան, աթոռակից վիշտ, կենդանի չար, եւ հարկաւ, միատուն թշնամի»: Ի դեպ, Սոփերքի առաջին հատորում ընդգրկված «Խօսք Սեկունդոսի իմաստասիրի» բնագրում այս ասույթի մեկ այլ տարբերակ վերաբերում է ոչ թե չար կանանց, այլ ընդհանրապէս կին երեւույթին. «Զի՞նչ է կին: Առն մխիթարութիւն, ընտանի գազան, ոգւոց պառճառք, իժ ըզգեստիւ պատեալ, ինքնայօժար՝ ի կոխ, հանապազորդեան վնաս՝ ի տանն, ձմեռն անժոյժ, առն ընկղմումն, աշխարհի կործանումն, սուր որ ոչ տայ զգալ, կռիւ բազմադիմի, կենդանի չար, սատար՝ ի ծնունդս մարդկան, պարաւանդ աներեւոյթ»²⁴:

Բ. եւ Գ. բնագրերն ունեն այս ասույթի կարճ տարբերակը: Համեմատենք.

Բ. «Սեկունդոս ի հարցանելն, թէ զի՞նչ է կին, ասէ. Ընտանի գազան, մարդոյ կուրուրթիւն, տան մրրիկ, տուգանք, կենաց թշնամի, աթոռակից վիշտ»:

Գ. «Սեկունդոս ի հարցանելն նմա, թէ զի՞նչ է կին, ասէ առն ընկղմումն, համաւրեն տուգանք, հանապազորդ մաղանք, բազմադեմ պատերազմ եւ հարկաւ միատուն թշնամի»:

²⁴ Սոփերք Հայկականք, էջ 67:

Տաշյանն այս ասույթը նշանավոր է համարում այն առումով, որ հայերեն ձեռագրերում գրիչներն ավելացրել են նոր բառեր եւ արտահայտություններ, ինչպես՝ «ընտանի գազան», «կենաց թշնամի» եւ այլն, որոնք պակասում են թե՛ հունարենում, թե՛ հայերեն մի շարք ձեռագրերում²⁵:

Ա. բնագրի յուրահատկություններից է նաեւ «Յաղագս աղաւթից»-ը. «Բիանտոս ասէ՝ զխնդրողսն ամենայն խելս բարիս եւ ինքեանս անխրատ գոլ, անիմայ ասեմ, քանզի ոչ դեղագործաւորի աղաւթիւք տացի գիծ եւ գեղեցկութիւն նկարից, եւ ոչ երաժշտականաց երաժիշտ եւ յագներգութիւն: Եթէ ոչ ուսմամբ ընդունին զհմտութիւն արհեստիցն, նոյնպէս եւ ոչ խելաւք հնարիցէ ումեք աղաւթել, եթէ ոչ ուսմամբ ստանալով առցէ»²⁶, որը չենք գտնում մյուս բնագրերում:

Ինչ վերաբերում է Բ. բնագրին, այն սկսվում է «Պղատոն ասաց. Որք մեծաց առաջի կան, մեծի զգաստութեան պէտք են» ասույթով, որը Սոփերքում «Իշխանութիւն» ենթավերնագրի շորորոգ ասույթն է: Առաջին թեմատիկ վերնագիրը՝ «Վասն արիութեան», համապատասխանում է Սոփերքի հինգերորդ վերնագրին, սակայն առաջին ասույթը՝ «Սոկրատէս տեսեալ ուժգնագոյն պարսպեալ զկորնթացիս, ասաց. Միթէ կանայք բնակեալ աստ», չի պահպանվել Սոփերքում: Կարելոր է նշել, որ կանանց վերաբերյալ մի շարք ասույթներ, ինչպես՝ «Բռնադատ ցանկացաւ ոմն կին առնուլ, զբազումս ածելով առ նայ զորս ընտրեսցէ: Եւ նա առաջ փոքր ուսումն ասելով. Ի գազանաց զփոքրն ընտրելի է, երբ չէ հնար», «Ոմն շիներ տուն եւ դներ աղիւսի հիմն, եւ սերտ քարինս վերոյ եւ ի յասելն թէ զինչ գործես, ասէ. կին կամիմ ածել, որ առնէ զվերին ներքին եւ զներքին վերին», նույնպես ընդգրկված չեն Սոփերքում:

Այս բնագիրը մյուսներից տարբերվում է մի շատ կարելոր առանձնահատկությամբ՝ միակն է, որ ավարտվում է «Յաղագս աստվածութեան» (270b) ենթավերնագրով, որի առաջին ասույթն է՝ «Հերմէս նշանաւոր փիլիսոփայ ասէ. երեք զաւրութիւնք, մեծք երկնից անճառելիք, ամենեցուն արարիչ եւ է միաստվածութիւն: Հերմէս կոչեցաւ, զի վասն բնութեան ճառէ», որին հաջորդում են Առիսկոսի, Թելոսի, Փիլիսոփոսի²⁷, Արիստոտելի, Սոկրատի, Սոֆոկլեսի, ոմն գետնակոչի, Սողոմի, Պղատոնի կամ նրանց վերագրվող ասույթները: Կարելոր է նշել, որ Հերմեսի վերոնշյալ միտքը «Հերմէայ եռամեծի առ Ասկղեպիոս Սահմանք»-ում արտահայտված է միանգամայն այլ ձևով. «Ապա երեք ուրեմն աշխարհք: Արդ՝ անշարժելի աշխարհ աստուած, իսկ բանաւոր աշխարհ

²⁵ 3. Տաշեան, Մատենագրական մանր ուսումնասիրությունը, Ա.-Ջ, էջ 212:

²⁶ ՄՄ 6058, էջ 116ա.

²⁷ Այս երեք անուններն այնքան աղավաղված են, որ դժվար է կոսմոսի դրանց նիշտ ձևերը:

մարդ. զի երկու միակք մի՝ աստուած եւ ըստ տեսակին մարդ»²⁸:

Ինչպես նկատել է հերմեսյան բնագրերի գիտակ, հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեն, **ԺԵ** եւ հետագա դարերի որոշ հայերեն ձեռագրերում Հերմեսի փոխարեն թյուրիմացաբար նշվում է Հոմերոսի անունը²⁹: Հայերեն ձեռագրերում այս ասույթը հանդիպում է նաեւ «Աստուածաբանութիւն իմաստասիրացն», «Վկայութիւն արտաքնոց փիլիսոփայից վասն աստուածութեան» եւ համանման այլ վերնագրերով: ԺԳ դարի մեկ այլ ժողովածուում այն կոչվում է «Յաղագս աստուածութեան իմաստասիրութիւն», սակայն ավարտվում է ոչ թե «Այլ բան»-ով, այլ՝ Դեմոսթենեսի «Որպէս մարմին անհոգի մեռեալ է, նոյնպէս քաղաք առանց արինաց մեռեալ եւ աւերակ» ասույթով³⁰, բացի այդ, այստեղ պակասում են էպիքրամոսի, Սոկրատի եւ Թեոնասի ասույթները:

Արմաշի վանքի ձեռագրացուցակում ԺԸ դարի «Գիրք իմաստասիրաց»-ի նկարագրութեան մեջ մենք գտանք «Աստուածաբանութիւնք իմաստասիրացն եւ այլ առակայխաւսութիւն նոցա»-ն, որը ոչ թե հաջորդում, այլ նախորդում է «Վասն բարեկամաց» թեմատիկ վերնագրով սկսվող «Բանք իմաստնոց»-ին³¹: Դատելով ենթավերնագրերից, փիլիսոփաների անունների հաջորդականութեւնից ու վերջաբանից, կարող ենք ասել, որ այն ամբողջապէս չի համապատասխանում **Բ.** բնագրին:

Ինչպես երեւում է աղյուսակից, այս բնագիրն ավարտվում է՝ «Այլ բան. Պարտ է յաղքատութենէ փախել եւ ի մեծ ծով անկանել եւ ի վիմաց հոսել ի բարձանց» ասույթով, որը մոտ է «Գիրք պիտոյից»-ի «Յաղագս խրատու» ենթագլխի երրորդ խրատին. «Արժան է յաղքատութենէ փախել, եւ ի մեծն անկանել ծով, եւ կամ ի դիմաց հոսիլ ի բարձանց»: Այստեղ այն վերագրված է հին Հունաստանի յոթ իմաստուններից Բիաս Պրիենացուն (Ք.ծ.ա. 9. դ.), իրականում թարգմանված է Ք.ծ.ա 9 դարի բանաստեղծ Թեոգնիսի մի խրատական բանաստեղծությունից: Նույն երկտողը՝ ավելի ամբողջական տեսքով մեջբերել է նաեւ Դավիթ Անհաղթ փիլիսոփան.³² «Որպէս եւ Թեոգնիս յայտ առնէ առ ոմն Կիւռնոս ասելով, թէ՛ պարտ է յաղքատութենէ փախել եւ ի մեծակիտեղն ան-

²⁸ «Հեմմայ Նոամեծի առ Ասկղեպիոս Սահմանֆ», աշխատ. Սեն Աբելադայանի, *ԲՄ*, 3, 1956, էջ 298:

²⁹ Jean-Pierre Mahe, *Hermès en Haute Egypte*, t. II, *Le fragment du Discours parfait et les définitions hermétiques arméniennes* (coll. Bibliothèque Copte de Nag Hammadi, Textes 7), Québec, 1982, tome II, p. 345-46.

³⁰ ՄՄ 5254, էջ 204ա:

³¹ **3. Թօփնեան**, *Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին*, Սուրբ Ղազար, 1962, էջ 184:

³² *Գիրք պիտոյից*, աշխատասիրութեամբ Գ. Մուրադյանի, Երեւան, 1993, էջ 49:

կանել ի ծով եւ ի վիմաց հոսիլ յարեգականկոխ»³³: Դրանք միմյանցից անկախ թարգմանություններ են:

Մյուս երկու՝ Գ. եւ Դ. բնագրերը ծավալով ավելի փոքր են, վերջինս կազմում է ընդամենը մեկ էջ, սակայն երկուսում էլ կան ասույթներ, որոնք չեն հանդիպում մյուս երկու բնագրերում ու Սոփերքում: Գ. բնագրում դրանց թիվն անհամեմատ շատ է. «Դիմոկրատես ասէ. ոչ է բարի ոք որք միտս ունին ընդ անմիտսն եւ որք հրահանգեալ իցեն ընդ անհրահանգսն խաւսել», «Հերոդոտոս ասէ. Բարի է որոց քաղցր խաւսին հաւասարելն», «Դեմոկրիտոս ասէ. ցանկութիւն ընչից ամեն մարդոյ է, բայց որ ոչ զմահականացուն այլ զանմահն ստանայ՝ է մարդ կատարեալ», «Հերակլիտոս ասէ. Ճանապարհ իմաստութեան է բարի առնել ինքեան եւ ընկերին» եւ այլն:

Դ. բնագիրը բացառիկ է Պլատոնի հետեւյալ ասույթով՝ «Պղատոն ասէ՝ Թէ ոչ գովեմ զոք նա գետ, որ բազում ինչ ի բերան առել եւ այլ, որ զառաքութեան գործ յուսով ցուցանէ, սպանանէ զանդամ երկրաւորս, խոկայ զմահ եւ զմեռանելն դաստիարակէ զաշս, զի մի ննջեսցի ի քուն հեշտութեան»:

Ի մի բերելով «Բանք իմաստասիրաց»-ի վերոնշյալ չորս բնագրերի համեմատական քննությունը, կարող ենք արձանագրել, որ ԺԳ դարում մեր գրիչներն իրենց ձեռքի տակ ունեցել են հին հունարենից հայերեն թարգմանված ասույթների մեկ կամ մի քանի ժողովածու, որոնցից օգտվել են ծաղկաքաղ անելով: Հավանաբար այդ ասույթները թարգմանվել են մի անհայտ հունարեն ժողովածուից, այնուհետեւ բազմաթիվ փոփոխությունների են ենթարկվել հայկական հոդի վրա: Չպետք է բացառել նաեւ նույն ասույթի տարբեր թարգմանությունների հնարավորությունը: Թերեւս դա է պատճառը, որ նշյալ բնագրերից եւ ոչ մեկը չի կարող համարվել մյուսի նախօրինակը: Հետագա դարերի ընդօրինակումները խմբավորելու եւ առանձին հոգվածաշարով ներկայացնելու պարագայում, գուցե մեզ հաջողվի գտնել այն քիչ թե շատ հավանական օրինակը, որից օգտվել են հայ միջնադարյան գրիչները: Դրա համար, անշուշտ, անհրաժեշտ է ունենալ հայերեն բոլոր տարբերակների հրատարակությունը:

³³ Դավիթ Անյաղք, Սահմանք իմաստասիրութեան, աշխատասիրությամբ Սեմ Արեւատյանի, Երեւան, 1960, էջ 74:

* Շնորհակալություն Գոհար Մուրադյանին՝ հոդվածում մի շարք ծանոթագրություններ ավելացնելու համար (10, 11, 12, 20, 21, 22, 23):

RUZAN POGHOSYAN

FOUR DIFFERENT COPIES OF “SAYINGS OF PHILOSOPHERS”
FROM THE 13TH CENTURY

Keywords: Greek, philosopher, Miscellany, definition, Stobaeus, proverb, Hermes Trismegistus, David the Invincible, theology, Secundus the Silent.

More than a hundred copies of “Sayings of Philosophers” (Բանք իմաստասիրաց) in the handwritten Miscellanies belonging to the 13th-19th centuries are kept at the Matenadaran. They have been studied by Emilio Teza, Jakobus Dashian, Knarik Ter-Davtyan, and others, but the critical edition still remains unaccomplished. This paper is an attempt to discuss the striking peculiarities of those copies as well as to emphasize the diversity in their content and structure by comparing them with the printed recension published in the first volume of “Sop‘erk‘ haykankank” in 1853. It is devoted to four copies of “Sayings of Philosophers” in the earliest 13th century Miscellanies.

РУЗАН ПОГОСЯН

ЧЕТЫРЕ РАЗНЫЕ РУКОПИСИ “ИЗРЕЧЕНИЙ
ФИЛОСОФОВ” XIII ВЕКА

Ключевые слова: Греческий, философ, сборник, изречение, Стобей, наставление, Гермес Трисмегист, Давид Непобедимый, богословие, Секунд Безмолвный.

В рукописных “Сборниках” XIII-XIX вв., хранящихся в Матенадаране, насчитывается более сотни экземпляров “Изречений философов” (Բանք իմաստասիրաց). Их изучали арменоведы Эмилио Теза, Аюбос Ташян, Кнарик Тер-Давтян и другие, но научное издание до сих пор остается незавершенным. В данной статье делается попытка рассмотреть особенности этих рукописей, а также подчеркнуть несхожесть их содержания и структуры путем сравнения их с печатной версией, опубликованной в первом томе “Армянских сочинений” (Սոփերկ հայկական) в 1853. В статье представлены четыре версии “Изречений философов” в самых ранних рукописных сборниках, дошедших до нас с XIII в.